

Harta teritoriului județelor Bacău, Covasna, Harghita și Mureș, cu nominalizarea principalelor zone etnografice din Secuime și din zona limitrofă / Bákó, Hargita, Kovászna és Maros megye területe, a Székelyföld és a szomszédos területek nép- és tájrajzi vidékeinek bejelölésével.

Prescurtările utilizate pentru orașele din cele patru județe / A városok nevének rövidítése: B-Baraolt/Barót, BB-Bălan/Balánbánya, BC-Bacău/Bákó, BS-Borsec/Borszék, BU-Buhuși, C-Comănești, CS-Miercurea-Ciuc/Csikszereda, D-Târnăveni/Dicsőszentmárton, G-Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O-Onesti (Gheorghe Gheorghiu Dej), H-Toplița/Maroshévíz, IB-Întorsura Buzăului/Bodzaforoduló, K-Covasna/Kovácszna, KV-Tg. Secuiesc/Kézdivásárhely, L-Luduș/Marosludas, M-Moinești, MV-Tg. Mureș/Marosvásárhely, R-Reghin/Szászrégen (Reen), S-Sovata/Szováta, SG-Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK-Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM-Slănic-Moldova, SV-Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T-Tușnad-Băi/Tusnádfürdő, TO-Tg. Ocna, U-Odorheiu Secuiesc/Székelyudvarhely, V-Vlăhija/Szentgyháza.

M Ú Z E U M - M U Z E U L

ACTA 1996

Despre cimitirele din Bazinul Baraolt (Erdővidék)

(Despre lucrare)

Autorul a cercetat cimitirele Bazinului Baraolt în anii 1942 și 1943, fiind pe atunci muzeolog al Muzeului Național Secuiesc. Atenția sa nu a încetat să ne onoreze nici o clipă dealungul jumătății de secol trecut de atunci. Munca de teren din aceste campanii vechi a rezultat 4-500 de fotografii, schițe și măsurători. Materialul grafic a fost întocmit, pe baza ciornelor, de Zoltán BALOGH, elev în gimnaziu pe atunci. În timpul războiului o parte a materialului colectat s-a distrus, și multe date nu se mai pot reconstitui. În timpul unei călătorii din anul 1972, autorul constată degradarea cimitirelor în Bățanii Mari, Bodoș, Biborțeni, Tălișoara, Bățanii Mici - Vârghiș face excepție. Lucrarea reprezintă traducerea părții generale a volumului finalizat până la urmă în anul 1988: „A székelyföldi Erdővidék temetői“ (Cimitirele Bazinului Baraolt, în Secuime), Debrecen, 1992.

Introducere¹

În anii 1942-43 am reușit să fac cercetări în 21 cimitire ale Bazinului Baraolt. Observațiile mele sunt valabile pentru această perioadă. În funcție de posibilități am luat în considerare și lucrările mai vechi. Cele ulterioare sunt întâmplătoare și nu se referă asupra întregii zone, de aceea nici nu le-am folosit, am făcut cel mult o referire.

În perioada cercetată zona a avut o populație secuiească (maghiară). Români, puțin la

număr, nu trăiau decât în câteva sate. Bazinul Baraolt era o zonă destul de omogenă inclusiv din punct de vedere confesional. Majoritatea covârșitoare a populației era de religie reformată. Unitarienii erau majoritari în trei sate (Aita Mare, Belin, Vârghiș), romano-catolicii erau de întâlnit mai mult în diasporă, și erau majoritari numai în două comune (Baraolt, Micloșoara).² Bazinul Baraolt este despărțit de Țara Bârsei de râul Olt. Se pot evidenția foarte puține legături cu aceasta din urmă.³ Familii de sași au trăit abia câteva în zonă, cele de confesiune evanghelică (lutherană) făceau de asemenea excepție.

Jumătate parte a bazinului (scaunul filial Micloșoara) a aparținut de Trei Scaune, însă în afara relațiilor administrative populația a avut contacte reduse în această direcție. Singurul drum care le lega, prin Pasul Hatod, nu era de ajuns pentru a avantaja considerabil aceste legături. Partea de nord a bazinului (scaunul filial Brăduț) a aparținut de scaunul Odorhei, dar și acestea s-au legat cu un singur drum care trecea prin păduri imense spre satele de pe valea Homorodului. Amândouă reședințe de scaun, Sfântu Gheorghe și Odorheiu Secuiesc, sunt la o distanță de 48 km de Baraolt. Zona formează o unitate destul de închisă, fapt de care și-a dat seama în primul rând biserica reformată, atunci când a început să organizeze teritoriul bazinului într-o singură unitate bine definită: în dioceza de Erdővidék ('ținutul pădurii').

Partea centrală, deluroasă a bazinului este înconjurată de păduri, și oferă o priveliște cu ogoare și pășuni, precum și părâuri de care te îndrăgești. Dávid BARÓTI SZABÓ scrie despre Bazinul Baraolt, când de mult nu mai trăiește aici, că „era ca o grădină minunată în toate, fâneața-i dădea iarbă aleasă, hotaru-i producea grâu curat, râurile-i se întreceau cu orice culoare, fie ea argint de orice seamă de curat...“⁴

Aspectul exterior al cimitirelor

Pe tot cuprinsul teritoriului locuit de populație cu limbă maghiară, de la județul Vas și până la maghiarii din Moldova, de la satele din

jurul orașului Nitra și până în Sremska, porțiunea de pământ care servește pentru înhumarea morților, se numește **temető** ('înhumătoare', participiul prezent de la verbul **temetni** = 'a înhuma'). Această formă rezultă prin asociere de semnificație din formele **temetőhely** ('loc de înhumare'), **temetőföld** ('pământul folosit pentru înhumare'), **temetőkert** ('grădina folosită pentru înhumare'). Este vorba de o structură de atribut unde atributul preia și semnificația cuvântului însoțit. Forma actuală a început să se dezvolte pe la mijlocul secolului XVII., István GELEJI KATONA se adresează deja în 1638 principelui György RÁKÓCZI, referitor la cimitirul de la Alba Iulia, utilizând forma prescurtată: „Cimitirul nostru [**a mi temetők**] se folosește ca bățătură.” Această formă scurtă apare rar, dar în 1742 la Aita Seacă se folosea deja și în scris. Fără doar și poate, forma trebuia să fi ajuns generală în limba vorbită. La rândul ei, forma lungă a rămas mult timp în folosință, în formă scrisă, în limba oficială. În 1796, la Aita Medie, mortul era însoțit în cimitir (**temetőkert**), dar același izvor utilizează și forma scurtă **temető**. La Bodoș, în același an, numele cimitirului este **temetők hely** ('loc de înhumare'). În 1840 va fi pomenit: **temetkező hely** ('locul unde se înhumează', formă reflexivă). La Herculian, precum și la Doboșeni, Brăduț, Filia, Căpeni în 1796 se scrie **temetők hely** ('loc de înhumare'). Ultima formă trebuia să fi fost generală în Bazinul Baraolt, deși la începutul secolului nostru Elek BENEDEK utilizează consecvent termenul de **temetőkert** ('grădina folosită pentru înhumare'), într-o limbă arhaizantă. Nu am întâlnit pe de altă parte termenul **cinterim** (din lat. ceterimeter), nici în izvoare și nici în limba vorbită, cu toate că se poate întâlni atât în Scaunul Odorhei cât și în Trei Scaune, chiar dacă numai răzleț.

Cu câteva excepții, cimitirele din Bazinul Baraolt se situează la marginea satului, pe dealuri cu pantă lină, mai rar abruptă.⁵ În evul mediu s-au situat în jurul bisericilor, ca și în tot cuprinsul Bazinului Carpatic. Autoritățile laice au impus strămutarea lor în ultimele decenii ale sec. XVIII. Conform Decretului nr 7722. din 1708,

„...cimitirul trebuie să fie în afara satului și în stare bine îngrijită.”⁶ Distanța de la sat era stabilită în general în 600 stânjeni vienezi. În majoritatea satelor din Bazinul Baraolt ordinul s-a executat, totuși în unele locuri, excepțional, cimitirul a rămas în jurul bisericii cu trecut bogat. Astfel s-a întâmplat de exemplu la Bățanii Mari, unde biserica de origine medievală se ridica pe dealul de la marginea satului - edificiul era astfel mai accesibil dinspre Bățanii Mici și Herculian, localități ai căror locuitori aparțineau inițial de aceeași biserică. Biserica se situează și în ziua de azi pe margine de sat, în consecință cimitirul din jur putea rămâne pe loc. S-a folosit în continuare, pe o perioadă lungă, și cimitirul din jurul bisericii fortificate unitariene de la Aita Mare. Spre deosebire, la Belin cimitirul s-a mutat în afara zidurilor fortificate. La Aita Medie, în prima treime a sec. XVIII., cimitirul era încă în jurul bisericii. În jurul anului 1770, József BENKŐ scrie: „La fel ca și în alte părți, pe timpul strămoșilor s-au întâlnit și la Aita Medie mormanele mari de oase și de leșuri omenеști pe lângă biserică; acestea s-au scos din mormânt, și după voie, s-au aruncat unele peste altele; Aita Mare a fost ultimul sat unde aceste rămășițe s-au reîngropat într-o groapă mare făcută în acest scop, în urma unor vizitații și ordine lăsate, acum 50 de ani”⁷. Se pare că reglementările puterii centrale au fost totuși ascultate și aici în 1770, măcar în parte, pentru că „îngroparea morților în biserică și aruncarea afară a leșilor a fost interzisă”⁸, ca și în celelalte părți ale țării.⁹

Majoritatea cimitirelor sunt împrejmuite cu șanț și cu val de pământ pe care s-a plantat măceș, ori cătină de garduri, pentru a împiedica intrarea animalelor. Gardul de scândură se întâlnește rar. Am descoperit urmele unui astfel de gard la Filia, unde poarta cu două aripi din sec. XIX., mai ornamentată, a ajuns deja într-o stare foarte deteriorată, îi lipsea în mare parte scândura de acoperiș (**dránica** = 'șindrila lungă'). La Belin cimitirul era împrejmuț cu gard puternic de piatră, am observat urmele unor garduri similare și în alte părți. Trebuie să tragem totuși concluzia, că în Bazinul Baraolt populația nu s-a pre-

ocupat de îngrijirea cimitirelor, fapt înregistrat în repetate rânduri la sfârșitul sec. XVIII. și în sec. XIX.

După intrarea în cimitir am văzut foarte rar morminte înșirate, mormintele și însemnele funerare au fost dispuse în grupuri mai mari sau mai mici, în funcție de mărimea familiei mari. O astfel de familie, sau gintă se înmormânta pe vremea aceea de regulă în grup, odihnindu-se împreună, așa cum au trăit și muncit împreună. Acest lucru s-a arătat prima dată de Gyula LÁSZLÓ, referitor la cimitirele din perioada descălecatului maghiar. LÁSZLÓ dă și exemple etnografice: „conform credinței referitoare la «lumea cealaltă», familia va păstra acolo aceeași structură, ca și pe lumea aceasta, pământească. Tocmai de aceea s-a acordat o mare atenție, pentru ca fiecare să fie înmormântat la locul convenit - un loc similar celui din timpul vieții. Această ordine s-a păstrat și atunci, când nevoia (sălașul comun din timpul iernii), sau legea au constrâns mai multe familii să se stabilească în același loc.”¹⁰ Același lucru se observă, la prima vedere, în multe cimitire din Bazinul Baraolt. La Bodoș 10-12 stâlpi de mormânt (**gombfa**) laolaltă arată că acolo se odihnesc membrii familiei JÓZSA, sau FÁBIÁN. La Bățanii Mici familia BENEDEK reprezintă jumătate din populație și se înmormântează în același loc. În 1814 se scrie despre József BENKŐ că „...a fost înmormântat sub teiul unde se odihnesc alături părinții și neamurile” adică degeaba a devenit preot, locul lui a fost alături de neamul său.

Din păcate, timpul și cunoștințele mele de atunci nu mi-au permis să cercetez problema mai în amănunt, dar cred că acest tip de înmormântare se poate întâlni în tot cuprinsul Secuimii. Áron TAMÁSI scrie despre Lupeni (Scaunul Odorhei): „Iau în brațe florile și le duc așa în cimitir. Mormântul tatălui meu este departe de intrare, alături de morții vechi ai neamului. Primii au fost înmormântați acolo când s-a făcut cimitirul. Deasupra mormântului tatălui meu se ridică o cruce mare de stejar, lemnu-i de o culoare brună închisă deja, dar și tabla de deasupra... Alături se odihnesc șase frați de ai mei.

Apoi bunicul și frații săi. Mai departe străbunicul și numeroși strămoși.”¹¹ Acest tip de înmormântare a familiei mari se putea întâlni și în Bazinul Baraolt, și ar fi bine dacă l-am putea cunoaște și în detalii.

Mormintele sunt orientate în general E-V, iar mortul este așezat cu fața spre răsărit. Această orientare veche se poate observa și atunci când cimitirul se dispune în jurul bisericii - bisericile amintite sunt reformate, sau unitariene, de aceea nu se practică înmormântarea cu fața spre sanctuar, obicei catolic.

Mormântul este săpat totdeauna de vecini și de rude, în ziua următoare decesului, astfel ca acesta să fie gata după masă. Am observat același lucru ca și MALONYAI, cu vreo patru decenii în urmă: „După ce au săpat groapa, au introdus patru stâlpi de lemn în cele patru colțuri, partea superioară a ajuns aproape până la jumătatea gropii. Pe acestea au fixat patru grinzi în poziție orizontală: câte 2-2 în lung și în lat, cele patru grinzi formând o bordură de susținere pentru restul grinzilor. Când toate au fost așezate la locul lor, pământul nu mai putea cădea în golul de dedesupt, pregătit pentru coșciug. Această cavitate podită cu lemn, în formă de criptă, se numește și azi **padmaly** ['mormânt cu podeală'], și în cele mai multe sate bărbații mai de seamă, femeile mai înstărite sunt îngropate și astăzi în **padmaly**”.¹² Într-o astfel de groapă însă se putea așeza un singur coșciug, fapt pentru care în amândouă laturile gropii s-a săpat câte o cavitate similară (numită de asemenea **padmaly**, 'firidă'), pentru alte coșciuguri. Se cunosc și situații, mai de seamă în cazul unor copii, când noul coșciug s-a așezat peste podeală.

În cimitirele din Bazinul Baraolt se găsesc în general mulți copaci, mai ales partea veche a cimitirelor arată a pădure. Alături de tei se întâlnesc în număr mare și diferiți copaci de pădure, dar mai ales pomi fructiferi. Cimitirul din Bățanii Mari arăta la începutul secolului nostru ca o livadă. Plantarea câte unui copac, sau pom la capul mormântului, era un obicei comun și în Bazinul Baraolt. Astfel și mormântul lui József BENKŐ a fost însemnat cu un copac, ceea ce

arăta că acești copaci se socoteau însemne provi-zorii, înainte de așezarea însemnului obișnuit: „...Natura s-a dovedit a fi mai pioasă și a plantat prin grația sa pe gratis un tei înalt lângă mormântul marelui spirit persecutat în viață și uitat în moarte. Acest copac uriaș și-a aruncat umbra asupra rămășițelor dragi, și păsările au cântat cântece triste în singurătatea cimitirului. De când însă mormântul este cinstit de către amintirea umană, teiul a dispărut.”¹³ Pe fotografiile execu-tate de mine se văd deseori copaci, despre care se poate presupune că s-au plantat la capul mortu-lui. Acest lucru este cu atât mai posibil, cu cât obiceiul este un obicei cunoscut până în ziua de azi în Transilvania. Se cunoaște că la Búzás-besenyő (Valea Izvoarelor), comitatul Târnava Mică, cei săraci au plantat copaci vii în loc de însemn funerar de lemn, sau de piatră. András SÜTŐ - cel mai mare scriitor maghiar în viață din Transilvania - scrie odată că la capul mormântului bunicului s-a plantat un salcâm.

Pe mormintele din cimitirele Bazinului Baraolt în general creștea iarbă, aceasta se cosea din când în când. Pe câte un mormânt am găsit și flori, dar am întâlnit acest lucru în majoritatea cazurilor în situații, când în amintirea celui decedat s-a înălțat piatră funerară (**kőgomb**), mai precis în cazul pietrelor de tip nouă, în formă de coloană. Acestea erau în general morminte ale unor intelectuali (preotul, dascălul, notarul, etc). Noua modă s-a preluat ulterior și de alte familii, mai înstărite. În unele cimitire (Bodoș, Belin, Filia) mormintele cu flori abia că au apărut.

Mormintele cu coroane au fost și mai rare. Am revăzut sute de fotografii de morminte, și abia am găsit câteva, pe care s-au pus coroane. În partea centrală a ariei de folosință a limbii maghiare, coroana și buchetul de flori au apărut în cimitire numai pe la sfârșitul secolului trecut. Florile artificiale numai în secolul nostru. Se pare că la începutul anilor 1940 încă nici una din ace-s-tea nu a prins rădăcini în Bazinul Baraolt, acest lucru a avut loc mai târziu.¹⁴

În timpul primelor cercetări m-a surprins cel mai mult faptul că în Bazinul Baraolt stâlpii de mormânt se numesc **gombfa** („lemn [cu] nas-

ture“, ’însemn funerar de lemn cu terminație de glob’), cele de piatră **kűgomb** (“’nasture“ [de] piatră”). Dacă am întrebat așa, au înțeles și cuvântul **kopja**, **kopjafa** („lance“, ’însemn funerar de lemn în formă de lance’), dar le-au folosit numai în conversația cu orașenii, nevrând să dea impresia unor oameni incuți. Azi știu deja, că termenul de **gombfa** este cunoscut nu numai în Secuime, dar și în zona Călatelor, ca și în unele părți ale județelor Bihor/Bihar și Abaúj, iar între Dunăre și Tisza este aproape general (**gombosfa** = „lemn cu nasture“), ba se întâlnește chiar și în jurul orașului Szentes (SE R. Ungară).

Nu am găsit date referitoare la istoria acestor stâlpi de mormânt nici în Bazinul Baraolt înainte de mijlocul sec. XVIII. Conform unei constatări din 1742, la Aita Seacă [niște adolescenți au deteriorat stâlpi de mormânt de două tipuri]¹⁵: **kopja**, pe care probabil s-a fixat și steag, respectiv **gomb** (însemnul funerar de lemn plasat la capul mortului, și pe care s-a gravat eventual și epitaf). Această presupunere este întărită și de datele mai noi.

În 1796-97 se intentează un „proces de erezie” împotriva lui János JÓZSA, preot reformat de la Aita Medie. Aflăm cu aceeași ocazie că inculpatul a făcut anumite aprecieri referitoare tocmai la un epitaf de pe un **Gombos Fa/Halott Fejénél levő Fa** (= ’însemn de lemn de la capul mortului’).¹⁶

Termenul **gomb**, **gombfa** trebuia să fi fost cunoscut în această perioadă în întreg Bazinul Baraolt. În matricolele din 1807 din Bățanii Mici se pomenește un **gomb** al preotului Sámuel BENEDEK, pe care s-a scris o poezie.¹⁷

József BENKÓ a decedat cu câțiva ani mai târziu, în 1814. Am amintit deja stâlful pus la mormântul său. Despre acest **gombfa** ni s-a păstrat și un desen, probabil nu al originalului, ci al unei copii (în 1857 rudele au înnoit stâlful de mormânt), desenul este publicat de Balázs ORBÁN, apoi de Gábor SZINTE. De menționat că cele două desene nu corespund în toate deta-liile. Conform experienței mele dobândite în fața locului și în țară, atunci când s-a pus un stâlp nou în locul unui mai vechi, acesta din urmă era în

toate cazurile copie fidelă a primului, nu era permis să schimbi ceva.

ORBÁN reproduce epitaful de pe mormântul lui BENKÓ [...] ¹⁸ și adaugă o explicație care reflectă gândirea epocii: „mormântul este totodată model pentru stâlpii de mormânt din Bazinul Baraolt, executate după gust turcesc și care reprezintă cioplituri de o rară frumusețe. Ca și la turci, este cunoscut și aici obiceiul de a orna cu pălărie, căciulă însemnele bărbaților, cu arabescuri și ornamente vegetale pe cele ale femeilor”. ¹⁹ Pentru a ridica un monument de piatră sau de metal lui BENKÓ, în 1856 s-a făcut nu numai o colecție, dar s-a organizat și un „spectacol de amatori”, dar nici așa nu au reușit să strângă suma necesară. Monumentul dorit a fost executat până la urmă abia în 1914. Pe acest monument preotul și omul de știință este figurat pe un relief de bronz, între coroane întoarse spre jos - simbol al doliului.

Privind desenul stâlpului funerar (**gombfa**), acesta se deosebește de celelalte însemne într-un singur lucru, în afară de mărime. Se termină într-o stea cu opt raze, simbolizând steaua de la Betlehem. Acest motiv indică probabil ocupația mortului - preot (pe desenul lui SZINTE are forma unei stele cu multe raze dispusă în spațiu, asemănător celor de pe turnurile bisericilor reformate). Alte motive posibil de urmărit pe acest desen, sunt „mustața”, simbol al bărbaților, și steau obișnuită de pe stâlpi. Alături se văd și alți stâlpi de mormânt, care pe timpul cercetărilor mele au fost caracteristici în special pentru cimitirul de la Belin, ocazional și pentru cel de la Aita Mare. Nu pot stabili însă funcția motivelor, atunci nu le-am acordat atenția cuvenită, se leagă eventual de apartenența la confesiunea unitariană.

Acestea au fost datele privind istoria însemnelor funerare din Bazinul Baraolt. Datele sunt puține la număr, totuși au o importanță apreciabilă în comparație cu numărul mic al datelor la nivel național. În prima parte a sec. XVIII. se cunoaște deja lancea care indică probabil obligațiile militare. Putea indica și starea de primipil (călăret). Trebuie să precizăm că mai târziu nu apare. Nu o întâlnim nici în izvoarele scrise și

nici pe desenul mormântului lui BENKÓ. Totuși, este amintit de ORBÁN în unele sate din Odorhei, până și în a doua jumătate a secolului trecut. În timpul cercetărilor mele însă, repet, în Bazinul Baraolt nu am dat de urmele lancei.

Denumirea de **gomb**, **gombfa**, **gombosfa**, pare termen de uz general și în trecut. S-a plasat totdeauna la capul mortului, iar la sfârșitul sec. XVIII. s-a și scris. Se foloseau expresii convenționale: **Itt nyugszik** ('Aici se odihnește')... **Itt várja Jézussát** ('Aici își așteaptă Mântuitorul')... Ultima se cunoaște în special în Transilvania, în sec. XVIII. pe o arie mai întinsă. S-a extins mai ales în a doua jumătate a acestui secol. În „procesul de erezie” menționat, preotul de la Aita Mare și-a exprimat dezacordul față de această expresie, poate tocmai din cauza noutății sale, rămânând un partizan al primei expresii, mai vechi.

La sfârșitul sec. XIX. începe să se trezească interesul față de arta populară, și cimitirele bogate ale Bazinului Baraolt servesc ca izvor îmbelșugat pentru satisfacerea acestui interes. Gábor SZINTE pe care l-am amintit deja, a făcut o cercetare mai amplă pe la începutul secolului, chiar dacă aceasta s-a extins numai asupra câtorva comune. Desenele sale, extrem de valoroase, au immortalizat mulți stâlpi de mormânt (**gombfa**) pe care eu nu mai aveam să le găsec patru decenii mai târziu. ²⁰ În Bazinul Baraolt a lucrat numai în trei sate (Biborțeni, Aita Medie, Belin), și a realizat în total 30 de desene pe care figurează stâlpi funerari (**gombfa**) executați între 1855-1900. Prezintă astfel cu succes stilul din a doua jumătate a secolului trecut. A acordat o mare atenție semnelor pe care le-a și prezentat împreună, într-un tabel aparte. Glob (**gömb**), stea, harpon, vârf de sulită, săgeată; mugure, boboc, liliac (ultimul este substituit mai târziu de lălea) - pentru femei, fete, copii; căciulă, bonetă pentru bărbați. SZINTE constată pe baza acestora: „cu aceste semne simbolice de pe însemnul funerar se putea exprima tot ce trebuia spus despre cel decedat, trebuia să lași eventual puțin loc pentru data morții - pe frontul însemnului, ori în vreunul din câmpurile simbolurilor“. Partea

din pământ a stâlpilor a puteziz după 30 de ani, atunci însemnul funerar s-a introdus și mai mult în pământ, prin care durata lui de trai s-a prelungit cu încă 20 de ani. Într-adevăr, n-a găsit stâlpi de mormânt (**gombfa**) mai vechi de 50 de ani în cele trei cimitire studiate din Bazinul Baraolt.

Dezső MALONYAI, în volumul referitor la Secuime, în privința cimitirelor din bazin se bazează de asemenea pe culegerea lui SZINTE, dar introduce și alte câteva cimitire în discuție. "Cei mai mulți stâlpi funerarî (**kopjafa**) s-au păstrat la Filia, Căpeni, Aita Mare, Belin. Sunt ornate cu bun gust, și se vopsesc în albastru, roșu cărămiziu, sau în mai multe culori asociate. Pădurea de stâlpi (**kopja**), colorați, dau cimitirului un specific straniu. Parcă ne-ar face de acolo semn de adio bogăția răsăritului și trecutul apus".²¹

Am citat această constatare, pentru că arată clar romantismul cu care erau privite cimitirele maghiare, și în speciale cele reformate, romantism de care nu am reușit să scăpăm până în zilele noastre. Să ne gândim numai la exemplul denumirii de **kopjafa**, care de fapt nu s-a folosit nicăieri în satele maghiare. Drept că există alături de **gombfa** uneori și **kopja**, aceasta din urmă însă indică numai o anumită apartenență socială. Trebuie să mai precizez în legătură cu vopsirea în culori, că albastrul reprezenta tinerețea, iar roșul moartea violentă, în tot Bazinul Carpatic, și mai ales în partea de est a acestuia. Așa se știa și în Bazinul Baraolt, acest lucru este dovedit în afara culegerii mele și de o notiță din prima jumătate a secolului trecut (1827). „Pornind la drum de la Racoș în dimineața următoare, am văzut în cimitirul de la Căpeni două însemne funerare (**fejfa**) vopsite în roșu. Când am întreat un localnic, cine o fi fost? acesta ne a spus că doi bărbați de la Sărata care au fost omorâți.”²²

MALONYAI ne prezintă astfel un cimitir din Bazinul Baraolt: „Pe imaginea colorată se vede un cimitir secuiesc caracteristic: cel de la Bățanii Mari. Se situează pe un deal, lucru general în Transilvania, și are mai ales stâlpi funerarî de lemn (**kopjafa**), alături de puține pietre fune-

rare, copaci și mulți pomi cu coroana bogată, dintre care se ridică acoperișul roșu al bisericii.”²³

Gyula LÁSZLÓ a desenat între 1926-28, la îndemnul lui István GYÖRFFY, la Doboșeni, apoi și la Biborteni stâlpii (**gombfa**) cei mai caracteristici. Desenele lui se găsesc și astăzi în Baza de Date a Muzeului Etnografic (Maghiar) (R. 4538-4540; R. 6042).

După culegerea mea au trecut mulți specialiști prin zonă, s-a și publicat câte ceva, dar aceste publicații fiind ulterioare, nu mă ocup de ele - sarcina mea este în primul rând să public culegerea proprie, cu toate că prezintă lipsuri din loc în loc.

Stâlpi de mormânt (**gombfa**) antropomorfe²⁴

Mai mulți au arătat că însemnele funerare ridicate la capul mortului (**fejfa**, **gombfa**, **gombkő**) simbolizează de fapt mortul. De mii de ani, oamenii se străduiesc să immortalizeze pe cel pierdut, și consideră aceste monumente drept reprezentanți ai celor decedați. Putem înțelege astfel și rândurile lui Sándor PETŐFI: „Mă apropii tăcut de-al tău mormânt, / Nu fac altceva, sărut însemnul de la cap.”

Cuvântul **gomb** are în graiurile secuiești, dar nu numai acolo, inclusiv o semnificație de 'cap'. János KRIZA scrie într-una din poveștile publicate în „Vadrózsák” (p. 396): „Îi pun să-ți taie capul (**gombod**).” Semnificația aceasta se poate pune în evidență deja în sec. XVI. Din sec. XVIII. avem dovezi și pentru proveniența acestei semnificații: „Lăsăm partea superioară a parului de lângă trandafir puțin mai lungă, și o cioplim în formă de glob (**gomb**), sau atașăm unul din altă bucată de lemn; trebuie vopsit, poleit cu aur, poate fi și de formă alungită, nu numai sferică. Dacă cineva ar vrea să aibă unul și mai reușit, să comandă de la olari, în special de la creștinii noi²⁵, ei fac globuri (**gombok**) smălțuite, unul mai frumos decât celălalt, cu care poți împodobi parii”. Am întâlnit porți cu globuri (**gomboskapuk**) la Doboșeni și la Aita Seacă până și la începutul anilor 1940. Pe stâlpii porții s-au cio-

plit globuri. **Gomb** are într-adevăr o semnificație de „cap omenesc”, motivele înrudite se pot pune în evidență nu numai în trecutul îndepărtat (v. fig. 2).

Ombilicul (**köldök**) este primul element cioplit proeminent al stâlpului de mormânt (**gombfa**), în partea inferioară. Lucru interesant, ombilicul are un rol foarte important pe stelelor funerare orientale din perioada migrațiilor (**kamennaia baba**). În limba maghiară cuvântul „ombilic” indică în general partea centrală, importantă. Elementul denumit astfel este general în special la Bodoș, excepțional se întâlnește și la Bățanii Mari.

Deasupra ombilicului se cioplește inima (**szív**) care nu se execută niciodată în proeminență. Conturul ei se adâncește mai mult sau mai puțin în lemn. Inima este înfățișată în majoritatea cazurilor în poziție inversă, se întâlnește cel mai des la Bodoș, în comunele învecinate mai rar. Este străpunsă de una sau două linii, eventual de săgeată - aluzie la oprirea inimii, adică la deces. La întrebarea mea referitoare am primit răspuns că inima străpunsă cu săgeată dublă semnifică sinucidere, sau omor.

Cele două elemente poartă interes tocmai prin caracterul de inversiune. Ombilicul nu se cioplește conform realității, ci dimpotrivă, ca o formă pozitivă. Vârful inimii este îndreptat la rândul lui iarăși în direcție inversă, în sus. Reprezentarea aceasta își are rădăcinile eventual în credința maghiarilor de a privi lumea cealaltă drept inversul celei de pe pământ. Gyula LÁSZLÓ a fost primul care a atras atenția asupra acestei posibilități, pe baza analizei mormintelor din perioada descălecatului [maghiar]. La secuii din secolul nostru parcă ar fi reînviat aceeași credință.

Mustața (**bajusz**) este cioplită în streășina de deasupra epitafului, și s-a vopsit în general în culoare neagră, ceea ce atrage atenția mai ales dacă stâlpul de mormânt în rest s-a lăsat în culoarea sa naturală. Elementul se întâlnește mai frecvent la Bodoș și pe valea Aita, ceea ce ar fi un indiciu în favoarea unei legături a satului Bodoș în această direcție. Mustața prezintă deja

indiciu și pentru sex, chiar și pentru vârstă. SZINTE a considerat acest element un simplu ornament și l-a încadrat între elementele de ornament marginale.²⁶

Omoplatul (**lapocka**) este un element unic. L-am întâlnit în formă dublă, rar și singulară. La Bodoș este general, în satele învecinate se întâlnește rar. Indiferent de sexul celui decedat, se cioplește în partea superioară a stâlpului funerar (**gombfa**), sub elementul ornamental de pe vârful acestuia. Nu am reușit să-i stabilesc semnificația și originea, dar numele se referă probabil la asemănarea cu oasele omenești.

Semnele distinctive, indicatoare de sex, ale stâlpilor de mormânt (**gombfa**) au trezit atenția cercetătorilor deja în a doua jumătate a secolului trecut. Nu am reușit să clarific la ce s-a referit ORBÁN, când a scris despre „arabescurile” amintite deja²⁷ (v. și la nota 19.). Nu am găsit așa ceva nici pe desenul publicat, nici în cele ce au urmat. SZINTE și-a dat seama de asemenea, că majoritatea semnelor indică sex și vârstă, menționează între altele, după cum am amintit deja, mugurele, bobocul gata să se deschidă, liliacul.²⁸ MALONYAI notează următoarele: „Pe stâlpul de mormânt (**fejfa**) al preoților se cioplește un potir (**kehely**). Laleaua, mugurele, bobocul se pot întâlni pe mormântul fetelor tinere.”²⁹ În ceea ce mă privește, în cazul preoților am întâlnit nu potirul, ci steaua executată în spațiu, pe vârful stâlpului (**gombfa**).

Să revenim în continuare asupra elementelor ornamentale din culegerea mea de la începutul anilor 1940. Trebuie să precizez de la bun început că sistemul de semne este unitar numai în privința elementelor cele mai importante, și uneori prezintă deosebiri chiar și în cazul aceluiași cimitir. Lucru firesc, dacă ne gândim că în același sat au lucrat în același timp mai mulți meșteri cioplitari, iar satele apropiate cunoșteau bine și cimitirele vecine.

Mugurele (**rügy**), sau bobocul (**bimbó**) sunt în general indicii pentru copii de ambele sexe, până în limitele vârstei școlare. Se pot întâlni aproape în toate cimitirele. Au formă de glob (**gomb**), de dimensiune mai mică, care se

ascuțește spre partea superioară. Aceeași formă la Doboșeni poartă numele de inimă (**sziju**), și se întâlnește de asemenea atât pe stâlpii de mormânt ai unor fetițe cât și pe ai băieților. (6., 31., 43.)

Multe însemne au în vârf lalea (**tulipán**) (2., 12., 15., 16., 18., 25., 35., etc.) care indică o vârstă între limite destul de largi. Laleaua poate indica și copil mai mic (băiat sau fată), dar în cele mai multe cazuri se cioplește pentru fecioarele tinere, sau pentru femeile tinere, cam până la vârsta de 25 de ani. Începând cu sec. XVIII., lăleaua este unul dintre motivele cele mai folosite ale artei populare maghiare, și arată înrudit cu motivul de liliac din evul mediu. Acesta din urmă are un rol similar de indicator de vârstă, ceea ce se și poate demonstra pe pietrele funerare transilvănene din secolele premergătoare (ex. Cluj, cimitirul Hajongard). În Bazinul Baraolt întâlnim atât varianta cu trei, cât și cea cu patru petale. Am întâlnit și forma la care floarea are stigmatul cioplit, sau atașat în centru. În una-două cazuri lăleaua s-a executat ca și un element plat, conturat, iar într-un singur caz (la Belin) au executat-o în formă de buchet.

Cocul (**konty**) indică femeie mai în vârstă (13., 14., 50., 52., 53.), am întâlnit utilizarea lui conștientă numai în câteva sate (Bodoș, Doboșeni, Belin). Are diferite denumiri. La Doboșeni și acest element este numit inimă (**sziju**), dar are vârful aplecat, semn al tristeții. Este vorba de fapt de un element cioplit cu formă semilunară, executat în variante cu grosimi diferite. La Belin am observat așa ceva și pe vârful stâlpilor de mormânt (19.). În câte un sat elementul terminal piramidal cu sau fără glob indică de asemenea femeie mai în vârstă (6., 8., 9., 23.)

Pentru indicarea bărbatilor servesc mai multe elemente, foarte variate: globul (**gomb**), șapca (**sapka**), pălăria (**kalap**) (5., 7., 11., 20., 22., 24., etc.). Se întâlnesc atât forme colțuroase, cât și altele rotunjite. Unele au un glob minuscul cioplit pe vârf (33.). Variantele de pălărie, glob, șapcă se întâlnesc în toate cimitirele din Bazinul Baraolt, fiind folosite în mod general, ca și lăleaua.

Culorile indică mai puțin sexul, și mai mult vârsta. Stâlpii albi și azurii sunt relativ rari,

și indică totdeauna copii mici. Negrul poate indica amândouă sexele, de la vârsta mijlocie până la bătrânețe. În unele cimitire (ex. Bățanii Mari, Belin) servește la conservare - aici aproape toți stâlpii de mormânt sunt vopsiți cu catran. Culoarea roșie a indicat, după cum am amintit în repetate rânduri, moarte violentă (omor, sinucidere), deja în prima jumătate a secolului trecut (Căpeni). La Aita Mare am întâlnit un singur caz similar, aici culoarea roșie a doi stâlpi (**gombfa**) identici a indicat de asemenea moarte violentă, însă epitaful scris în lungime a trădat că cei decedați au fost de origine de dincolo de Olt (probabil din satul Apața).

Cred că această trecere în revistă ne poate convinge că stâlpii de mormânt reprezintă oameni, chiar dacă nu totdeauna în mod conștient, dar oricum cu o destul de mare consecvență, mai mult, indicau sexul și diferite vârste. Dacă înșirăm elementele: cap/glob (**gomb**), ombilic, inimă (în mai multe aspecte), omoplat, mustață, coc, șapcă, etc., atunci vedem în fața noastră o figură umană. Acest lucru dovedește că stâlpul de mormânt este reprezentantul mortului la suprafața pământului, și permite să stabilim mai multe lucruri la prima vedere (vârsta, sexul, chiar starea materială). Această concepție se poate observa la diferitele popoare, în toată Eurasia și chiar mai departe, și are o strânsă legătură cu concepția naturală a omului, referitoare la viață și la moarte. Există sau nu vreo legătură genetică între diferitele concepții asemănătoare, este o altă întrebare. Cred că nu. Să ne gândim numai la faptul că în nici un mormânt din perioada descălecatului nu s-a găsit vreun însemn funerar, nu se întâlnesc în cazul mormintelor oamenilor de rând nici în evul mediu - chiar dacă ar fi existat inițial, biserica n-ar fi tolerat, considerându-l relicvă păgână. Reforma a fost nemiloasă față de orice creație de artă, care ar fi amintit de o sculptură. Abia în secolul XVII., și numai în jumătatea a doua a acestuia, apar primele mărturii, însemnări care dovedesc existența unor stâlpi de mormânt (antropomorfi): **gombfa**, **fejfa**, în cimitire. Consider că acestea apar printr-o evoluție locală bazată pe exigențe universale ale omului (v. fig. 2.).

Alte elemente cioplite ale stâlpilor de mormânt (gombfa)

Apariția și evoluția stâlpilor de mormânt (**gombfa**) a fost influențată în mare măsură și de celelalte cioplituri întâlnite în Bazinul Baraolt, atât în ultimul timp cât și în secolele mai vechi. În legătură cu acestea SZINTE precizează că „Atât în cazul casei, cât și al porților, grinzilor, stâlpilor de mormânt (**temetőfejűk**), arta acestora ne convinge că cioplitul în lemn în plină înflorire în perioada romanică și cea gotică s-a impus în asemenea măsură la bazele vieții populare, prin formele sale dominante, tehnicile simple, încât rareori vom întâlni forme renascentiste”.³⁰ SZINTE are dreptate în parte. Cioplitul în lemn din Bazinul Baraolt a păstrat numeroase forme provenite din secolele mai vechi, nu numai în sec. XIX., dar chiar și în sec. XX. Acest lucru se poate observa deosebit de bine în cazul stâlpilor de mormânt (**gombfák**). (v. fig. 3.).

Am amintit deja globul (**gomb**). Elementul numit răsfrângere (**kihajtás**) se asociază de acesta. Este vorba de un fel de glob pitit, în multe cazuri de un segment de sferă, care se poate întâlni în toate cimitirele sătești, împreună cu globul. Prezintă variante care au în general rolul de a despărți elementele cioplite (glob, stea, etc.), și de a sublinia importanța acestora.

Alt element cu o frecvență relativ mare ar fi steaua (**csillag**), în forme multiple. Steaua este un element ornamental îndrăgit, în special în partea de nord a Bazinului Baraolt. Steaua dispusă în spațiu se întâlnește la o frecvență maximă în cimitirele din Filia și din Herculian, aici întâlnim până și stâlpi cu câte două stele cioplite. Cele mai puține se găsesc la Aita Medie și Belin, unde, în cimitirele foarte bogate de altfel, se întâlnesc numai câteva. Nu cunosc cauzele, dar fără îndoială, steaua este elementul cel mai greu de cioplit. Acționarea puțin mai neatentă a ferestrăului, sau întâlnirea unui nod este de ajuns pentru ca întreg stâlpul să se arunce.

Globul și steaua apar împreună în foarte multe cazuri, în general globul dedesubt și steaua deasupra - mai rar putem observa exemple și

pentru o dispunere inversă. Soluția ne aduce aminte de turnul bisericilor reformate, de pe al căror vârf nu poate lipsi globul și steaua. Steaua s-a asociat în asemenea măsură cu biserica reformată, încât în Bazinul Baraolt până și stâlpul de mormânt (**gombfa**) al preotului reformat primește - după cum am văzut - o stea în vârf. Tocmai de aceea presupun că cele două elemente s-au dezvoltat timpuriu, spre a indica mormintele reformatilor. Originea stelei trebuie să fie una biblică: „Se vede o stea la nașterea lui Hristos” - scrie evanghelistul Matei.

Steaua poate să aibă și altă formă, tocmai din cauza greutății execuției. Pentru realizarea acesteia se cioplește mai întâi un cub. Pe laturile cubului se sculptează cruci ale lui Sf. Andrei. Privit de la distanță, forma dă iluzia unei stele dispuse în spațiu. Soluția aceasta se întâlnește răzleț, dar aproape în toate cimitirele. Este prezentă într-un număr mai mare acolo, unde și steaua dispusă în spațiu are o frecvență mare. În sfârșit se cunosc și stele executate în plan, care sunt conturate cu ajutorul compasului, înainte de a fi sculptate, și de obicei se vopsesc în negru. Cele mai multe le-am văzut în cimitirul din Belin.

Există și alte semne cioplite pe stâlpii de mormânt (**gombfa**). De exemplu, elementul ornamental reticular, pe care am putea numi mai degrabă felinar (**lámpás**), pentru că seamănă cu un felinar din sec. XVIII-XIX., de formă dreptunghiulară, în care s-a pus lumânare. Nu-i cunosc semnificația. Putem presupune și în acest caz legături cu referiri biblice. Apostolul Petru scrie următoarele (I.1:9): „Vorba lui Dumnezeu este ca un felinar ce face lumină în întuneric”. Un exemplar din cimitirul din Aita Medie a fost prezentat deja la mijlocul secolului trecut, și tot aici, SZINTE a întâlnit 5 exemplare. Eu am reușit să descopăr câte unul la Bodoș, Bățanii Mari și Herculian.

În Bazinul Baraolt se mai cunosc elemente de legătură ca gâtul (**nyak**), sau stâlpii de diferite forme, care variază în funcție de cunoștințele și bogăția motivelor meșterului cioplitor.

Simboluri și elemente de podoabă sculptate

Am amintit deja inima figurată în poziție inversă, străpunsă de la dreapta la stânga, și steaua reprezentată în spațiu, dar se găsesc mai multe semne demne de menționat și în afara acestora. Trebuie să recunoaștem însă, că însemnele funerare (**sírjelek**) din Bazinul Baraolt nu sunt prea bogate în acestea.

Salcia plângătoare, în decurs de aproximativ un singur secol și jumătate, a devenit în practica bisericii reformate un simbol universal al morții. A apărut cândva în al doilea sfert al secolului trecut, la est de Tisza, probabil în împrejurimile orașului Debrecen, de unde s-a propagat spre marginile teritoriului de limbă maghiară. În centrul de iradiere au rezultat opere frumoase executate, care iau în considerare spațiul, și sunt bine construite din punct de vedere artistic. Înspre margini - dincolo de Dunăre sau în Secuime - întâlnim reprezentări destul de rudimentare. Aceasta este situația și în Bazinul Baraolt. Pe de o parte s-au reprezentat și rădăcinile, pe de alta trunchiul și ramurile aplecate se ridică parcă dintr-un fel de vas (1-8.). În majoritatea cazurilor sunt figurate numai ramurile principale, cele secundare sunt desenate rar (3., 6.). Se vede foarte bine că meșterii cioplitori au făcut cunoștință cu acest motiv de foarte puțin timp. Se pare că au luat modelul de la orașe, de pe pietrele funerare piramidale - cele mai noi.

Semnul infinit (**végtelen jel**), care nu este altceva decât un opt culcat, se întâlnește relativ rar, și se execută de regulă pe partea inferioară a stâlpului de mormânt (**gombfa**) (17.). Am întâlnit și un caz, când s-a cioplit împreună cu o inimă în poziție normală (11.), poate pentru a exprima un doliu infinit.

Laleaua (**tulipán**) reprezentată în plan este relativ rară pe stâlpii de mormânt (**gombfa**) din Bazinul Baraolt (24., 25), și are o execuție destul de schițată. Se găsesc și una-două executate în detaliu (30., 34), ultimul sugerează o proveniență de după o imprimată cu modele.

Din când în când întâlnim și rozmarinul (**rozmaring**) sculptat în stil așchios, care este greu de deosebit de motivul „copacul lui Dumnezeu” (**isten fája**). Uneori se sculptează două fire laolaltă (28.), altele ramurile aplecate una spre cealaltă formează parcă o coroană (32., 33.). Se folosea numai pe însemnul funerar al tinerilor - doar era folosit și în viață numai de aceștia. Putea să aibă importanță și semnificația lui de floare cu putere de a alunga răul, și de a purta noroc.

Motivul „ghiveci cu flori” (**virágtő**) se poate urmări la rândul lui până la antecedente gotice-renascentiste. Este greu să-l sculpezi pe stâlpii de mormânt, cu trunchiul îngust, totuși are o frecvență destul de mare în cimitirele din Bazinul Baraolt. Floarea reprezentată într-un vas are dispunerea simetrică, cu trei sau cinci ramuri (20-23., 27). Pe primele patru se găsesc boboci, acestea pot fi și boboci de lealea; pe ultima variantă apare o floare cu patru petale, larg deschisă. Această reprezentare constituie un ornament îndrăgit al renașterii florale, respectiv al celei populare, se întâlnește atât pe broderie, cât și pe vase ceramice, sau pe cioplituri. Se poate întâlni destul de frecvent între ciopliturile de pe porți, după toate probabilitățile de aici s-a și preluat. În acest grup de motive, elementul dominant este floarea, putem să presupunem deci, că s-a cioplit în special pe mormântul tinerilor.

În afară de flori am întâlnit și soarele (**nap**) și steaua (**csillag**). Drept că pe prima numai o singură dată (16.). Curios că nu am descoperit unelte, care să indice ocupații. Poate din cauza că zona este destul de unilaterală din punct de vedere al ocupațiilor, aici s-a trăit de pe urma pământurilor și a pădurii, iar la cioplitul în lemn se pricepeau toți bărbații, chiar dacă în măsură diferită. Ar fi fost greu să găsești vreo unealtă caracteristică pentru cineva în parte. De fapt am găsit, totuși, unul singur: ciocanul folosit la minerit (**bányászkalapács**) (31), la Căpeni, unde în secolul trecut s-a început exploatarea cărbunelui. Ciudat că nu s-a dezvoltat nici un semn referitor la munca din furnalele de la Filia și de la Herculan, ba din contră, cei de aici au dezvoltat

stâlpii de mormânt, adică de lemn (**gombfa**) cei mai ornați.

Semnele pe care le-am văzut o singură dată: coroana (**koszorú**) (26), triunghiul (**háromszög**) și caracterele (18., 19.), trebuiesc privite ca reprezentări singulare (v. fig 4).

Epitafe pe stâlpii de mormânt (**gombfa**)

Stâlpii de mormânt (**gombfa**) din Bazinul Baraolt sunt îngusti, ceea ce nu a favorizat plasarea unor inscripții pe acestea. Nu se prea puteau scrie poezii, în special cele mai lungi, iar dacă totuși s-au executat, într-una-două decenii au devenit indecifrabile. De aceea avem puține cunoștințe referitor la acestea, cu toate că sunt menționate deja la sfârșitul sec. XVIII.[...]

Între expresiile introductive permanente (gen leit-motiv) cea mai generală este: „Aici se odihnește...” (**Itt nyugszik...**). Pe stâlpii de mormânt din sec XX. nu am dat de urmele expresiei relatate în 1796: „Aici își așteaptă Mântuitorul...” (**Itt várja Jézussát...**), cu toate că precursorii acesteia au fost consemnate deja în sec. XVII., în cimitirul Hajongard de exemplu, mai ales pe morminte unitariene.

În cazul nostru epitafele relativ scurte, în număr mic, dovedesc că acestea pe de o parte au fost relativ mai recente, pe de alta de o importanță mai redusă în comparație cu sistemul de semne cioplite și sculptate. Se simte și pe poezii că au fost scrise mai ales de dascăli, preoți, eventual gospodari care făceau versuri. Iată un exemplu:

Am încercat viața
Pe marea tristă a lumii,
Am fost salvat de chinurii,
Mă odihnesc în fundul gropii.

SÁNDOR NAGY

n. 26 apr. 1868,
m. 194... [indescifr.]

Mă dor dureri, mă frământ
Mă odihnesc în acest mormânt

Aita Medie³¹

În majoritatea cazurilor se trec numai datele cele mai importante, așa cum am citit pe un stâlp de mormânt (**gombfa**) de la Belin. Aici odih / nesc în acest mor / mânt Miklos / NÉMET năs / cut 1897 / a murit 19 / 38, 2 apr. / ... [indescifr.]. În cimitirul din Bățanii Mari s-au consemnat versurile:

Pro patria
Sándor BENEDEK, jun.
1925-1944
A murit pentru patrie,
nu ne plângem deci.
Dumnezeu să fie binecuvântat.³²

La începutul anului 1940 am observat de fapt aceleași lucruri pe care le-a constatat și Gábor SZINTE, cu patru decenii în urmă, și ceea ce am citat deja: „...Semnele de pe stâlpul de mormânt (**fejfa**) au exprimat tot ce era important.”³³ Deasupra streășinei epitafului de multe ori se găsește un loc liber, unde inițial s-a trecut numai data morții. Cel mai probabil, aceasta era informația cea mai veche, mai târziu s-a trecut și numele celui decedat.

Textele așa ziselor monumente vesele (**nevető fejfák**) nu s-au trecut de fapt niciodată pe stâlpii de mormânt. Acestea au reprezentat un gen de artă (poezie) semipopulară, independentă. S-au prezentat cu diferite ocazii (întruniri), unele versuri sunt cunoscute pe tot cuprinsul teritoriului de limbă maghiară. De multe ori găsim analogii și dincolo de granițe. Genul a rămas viu până în zilele noastre, epitafele multor personalități de seamă se obișnuia să se citeze deja în timpul vieții acestora. Versurile următoare s-au consemnat la Aita Mare, dar sunt cunoscute în multe părți:

Áron TÓT se odihnește aici.
Nu mai umblă-n târg, și nici

Nu mai face afacere atât
Pentru că un cal l-a azvârlit.
L-a lovit direct în coapsă,
I-a rămas această chitanță.

*

Aici se odihnește PEȘTI,
Cel care din mormânt codește.
N-are tăiței cu brânză-n gând,
A alunecat de mult în mormânt.

*

Oh, creștinule, orice ai spune,
M-a ucis gălușca cu prune.³⁴

Acest gen de poezie, ale cărui prime produse se pot urmări de la începutul secolului trecut, este viu și azi, și a fost propagat în primul rând de studenți și de holtei.

Cioplirea stâlpilor de mormânt (gombfa) la Bodoș³⁵

În fiecare sat din Bazinul Baraolt se găsea unul sau mai mulți meșteri cioplitori de stâlpi de mormânt. La Bodoș, în anii 1910-1940 cel mai căutat era Miklós JÓZSA. Dacă a murit cineva, el a fost rugat să cioplească stâlpul de mormânt. În acest caz lăsa orice muncă, chiar și cele mai importante, pentru că așa se cuvenea. Cioplirea stâlpilor de mormânt era considerată muncă în clacă (**kalákamunka**), pentru care nu se luau bani. La Bodoș ar fi fost mare rușine să faci această muncă pentru plată, dar meșterul cioplititor a fost răsplătit în general cu altfel de munci.

În acest sat stâlpul de mormânt s-a cioplit din lemn de stejar (**cserefa**), dar în alte sate (Bățanii Mari, Filia) s-a folosit și lemn de prune. În general se lucra în curtea casei îndoliate, dar la dorința meșterului, trunchiul bine uscat se ducea cu carul sau se trăgea cu lanțul și în curtea lui. Prima prelucrare superficială, cioplirea brută (**nagyolás**), poate fi efectuată de mai mulți împreună, dar executarea ornamentelor este munca unui singur om.

Stejarul necioplit se așează pe un suport de butuci special (**faragóászok**), la mijlocul

acestuia, pentru a putea fi lucrat din toate părțile. Cioplirea brută se execută de mai mulți odată, cu seure mare având coada de lungime de un metru. Cel care cioplește avansează ciopliind spre spate, face mai multe creștături pe trunchi, dând de două-trei ori în același loc; și îndepărtează bucățile numai la sfârșit. Scopul acestei operații este detașarea inegalităților lemnului.

Abia după această primă operație se decide ce se poate executa de fapt din trunchi. Dacă cioplitorul vrea să facă muncă ca lumea (**emberelejbe való munka**), atunci laturile grinzii trebuie să aibă cel puțin 15-18 cm lățime. Copacul a fost ales de la început astfel încât să nu aibă noduri, dacă apar totuși, nu se vor mai scoate. Pe o grindă de dimensiuni mai mici decât cele descrise, nu se pot ciopli ornamente în șir. În asemenea cazuri nu se cioplește decât semnul indicator de sex și de vârstă, în partea terminală a stâlpului, restul rămâne necioplit. Iată explicația formelor mai puțin ornamentate, simplificate de stâlpi de mormânt (**gombfák**).

Dacă prima operație pare să fi reușit, cioplitorul ia metrul (**a metret**), și împarte exact trunchiul, unde și ce fel de ornament să cioplească. Mai întâi face semn pentru limita părții inferioare (**az ajja**), cea care se va introduce în pământ. Această parte este lăsată în starea sa originală. După aceasta măsoară partea în care se va sculpta epitaful. Ceea ce rămâne, partea superioară cioplită, care se îngustează, se numește vârful de bici (**ostorhegy**). După măsurarea acesteia, și după ce s-a însemnat totul cu creion, împarte vârful de bici: unde se va ciopli răsfrângere (segment pitit de glob, concav, **kihajtás**), unde globul (**gomb**), îndoitură (segment pitit de glob, convex, **behajtás**), steaua (**csillag**). Acestea nu se desenează înainte, se pune numai câte un semn indicator, pentru a indica locul lor pentru ca stâlpul să rămână frumos, și toate semnele să încapă pe el, proporțional.

După aceste operații de pregătire meșterul se apucă de cioplirea propriu-zisă: de acum înainte unealta sa cea mai importantă este barda (**faragófésze**, uneori și **bárd**, dar prima denumire este utilizată mai frecvent). Aceasta are

o coadă de 40 cm lungime, îndoită spre interior, care protejează mâna ciopliitorului, să nu se lovească de lemn. Mai de mult era confecționată de țigani, mai târziu s-a cumpărat în prăvălie, ca marfă industrială. Partea sa cea mai importantă este lama sau tabla (**lap, tábla**), de aceasta depinde dacă se poate folosi bine.

Executarea vârfului de bici necesită neapărat și ferăstrăul cu ramă și sfoară (**félkéz fűrészt**), acesta este unealta cea mai potrivită atât pentru tăierea și desprinderea bucăților (**kivagdolás**), cât și pentru executarea ombilicului (**lapockázás**), sau pentru executarea globului (**gombozás**). Folosirea acestuia cere multă îndemănare, dar și o mare experiență, pentru că o singură greșeală, și iarăși, întregul stâlp trebuie aruncat.

Prima dată se execută tăietura de deasupra epitafului, aceasta este urmată în general de glob (**gomb**). Pentru cioplirea stelei (**csillag**) se realizează mai întâi un mic cub, ale cărui colțuri (cel din dreapta sus și cel din stânga jos) se vor tăia.

Executarea răsfrângerii (**kihajtás**), și a îndoirii (**behajtás**) începe de fapt cu o tăietură (**bevágás**), care se va ciopli în continuare realizându-se o formă concavă, respectiv una convexă. Locurile greu accesibile sunt aplatizate cu cuțitoaie (**kézvonó**), pentru ca suprafețele să devină netede. Tesla (**szalu**) este folosită pentru cioplirea omoplaților (**lapockák**). Aceeași unealtă este folosită și pentru fabricarea de obadă (**kerékfal**) și pentru executarea unor părți ale porților cu acoperiș (**kötöttkapu**, „poartă secuiască”). Tesla este de obicei produs țigănesc, fabricile le confecționează numai în ultimul timp. În trecut s-a făcut din fier de Filia (**fűlei vas**). Omoplatul care în majoritatea cazurilor se dublează, este foarte greu de cioplit, pentru că lemnul trebuie mult îngustat pentru aceasta. Dacă se ivește o crăpătură anterioară (**száraz repedés**), atunci lemnul crapă, și toată munca de până acum a fost făcută pe degeaba.

Răzușul (**véső**) se folosește pentru executarea figurilor mai mici, în locurile unde nu se poate lucra cu altă unealtă. Răzușul este lovit cu mai (**bunkó, butunka, botóka**); acesta este con-

fecționat acasă și i se atașează o coadă de 25 cm. Pe partea terminală a stâlpului se execută lăleaua (**tulipánt**), a cărei confecționare este o muncă extrem de grea, mai ales dacă se dorește executarea unor petale răsfrânte (**kihajló**). La Bodoș nu se făceau numai petalele, dar și stigmatul dintre ele, aceasta din urmă, făcută dintr-o mică bucată de lemn, s-a introdus într-o gaură făcută în mijlocul lălelei.

Când vârful de bici era gata făcut, s-a netezit cu rindea (**simittő gyalu**), alungind astfel timpul de viață al stâlpului de mormânt (**gombfa**). Cu aceasta s-a netezit și partea lăsată pentru epitaf. Ultima operație este cioplirea ombilicului (**köldök**) despre care Miklós JÓZSA a spus că: „...este ceva formal, să nu se termine așa simplu” („... **ojan formaji dolog, hogy ne végzőggyék ojan egyszerűen**”). Ombilic similar putem întâlni și în cazul barelor porții. [...]

Epitaful se scrie după terminarea ciopliirii. Caracterele nu se desenează înainte, ciopliitorul execută literele rotunde frumos una lângă alta, cu dalta V (**írókés**), asemănător cu răzușul. De cele mai multe ori locul epitafului este vopsit în negru de la bun început, și astfel caracterele executate vor fi evidențiate bine de culoarea inițială, gălbuie a lemnului. Inscripțiile de acest fel dispar repede, peste 15-20 ani abia se mai pot desluși. [...]

Vopsirea stâlpilor de mormânt constituie o raritate, și după spusele lui Miklós JÓZSA, acest obicei la Bodoș niciodată nu s-a practicat. Părțile proeminente, ornamentele sunt vopsite într-adevăr cu vopsea neagră, însă aceasta se spală repede de ploaie. Culoarea neagră se păstrează cel mai mult timp pe mustața de pe stâlpii de mormânt ai bărbatilor, fiind apărată de sprânceana (**szemöldök**) epitafului. Ungerea stâlpilor cu catran este o obicei mai nou, și nu s-a generalizat, s-a preluat probabil din Bățanii Mari. La începutul anilor 1940 câte un stâlp de mormânt al unor copii mici s-a vopsit în alb.

[...] Menționez că stâlpul de mormânt trebuie să fie gata timp ce mortul se află pe catafalc, pentru a putea fi duși în cimitir împreună.

După cum am mai amintit, catolicii reprezintă majoritatea numai la Baraolt și la Micloșoara. În alte părți, de exemplu la Aita Mare, Aita Medie, locuiau numai câteva familii. Astfel nici nu se putea dezvolta o bogăție a crucilor de pe morminte, ca și cea caracteristică unor părți din Odorhei, sau din Scaunul Ciuc. Trebuie să prezentăm totuși câteva, care pot trezi interes (v. fig.5.).

Cimitire catolice nu erau decât două în tot Bazinul Baraolt, însă catolicii au primit câte un colț separat în cimitirele reformate, deja la începutul secolului trecut. Acest lucru este pomenit în cazul mai multor comune (ex. Bodoș, Aita Mare, etc.). În ultima József BENKŐ consemnează următoarele în jurul anului 1770: „Tinerii [care au consumat probabil mult alcool înainte] au rupt în bucăți crucea de lemn exigată în locul de înmormântare al catholicilor”³⁶, lucru ce s-a întâmplat și cu însemnele **gomb** și **kopja**, în alte locuri (exemplul amintit la Aita Seacă).

Dacă luăm în revistă crucile din figură, putem stabili în primul rând că unele caracteristici ale acestora sunt împrumutate de fapt de la însemnele **gombfa**. Acest lucru este cu atât mai verosimil, cu cât în aceeași localitate le-a executat probabil același meșter. Am întâlnit câteva exemplare, al căror corp a avut în partea terminală numai glob (**gomb**). Pe partea inferioară a corpului de multe ori s-a pregătit o suprafață netedă pentru epitaf. Dacă mortul a fost un om tânăr, scândura de protecție a fost ornată în majoritatea cazurilor cu motiv de lalea cu două, sau trei petale. În două cazuri apare și motivul coc (**konty**), pe care în unele cimitire l-am cunoscut drept indicator pentru femei mai în vârstă. Pe baza acestora, luate la un loc, putem constata că stâlpul de mormânt **gombfa** și crucea din Bazinul Baraolt diferă foarte mult la prima vedere în privința formei, dar găsim și semne care dovedesc o strânsă legătură între cele două.

La început am urmărit numai scopul propus inițial și am studiat numai stâlpii de mormânt (**gombfa**, **fejfa**). Interesul față de pietrele funerare mi s-a trezit atunci când o femeie în vârstă mi-a vorbit despre globurile/capetele de piatră (**kőgombok**), care ocupă tot mai mult locul celor de lemn (**gombfák**). Acest lucru s-a întâmplat deja pe la sfârșitul cercetărilor mele, și nu am mai putut efectua o culegere sistematică. Totuși, răsfodind din nou desenele, și mai ales fotografiile, am observat și câteva pietre funerare. Punându-le alături, am putut face anumite constatări.

MALONYAI se plânge deja la începutul secolului, că în locul însemnelor de lemn (**kopja fejfák**) încep să fie folosite pietre, dar scrie totodată, că amintirea acestora rămâne până și în denumirea monumentelor de piatră, care se numesc în mai multe locuri „însemn de lemn din piatră” (**kő-fejfa**). În continuare face o caracterizare a pietrelor la modul general; „pietrele funerare sunt cioplite din piatră de o duritate mai scăzută. În partea superioară se cioplește totdeauna și un element ornamental, de regulă trandafir, sau lalea. Piatra este vopsită în alb, ori în albastru mai deschis, sau mai închis. Ornamentul și epitaful este poleit cu aur, sau vopsit în negru.”³⁷

Tumba trebuia să fi fost unul dintre cele mai vechi tipuri de pietre funerare (**koporsókő**, 'piatră-coșciug'). Aceasta a fost culcată pe mormânt, iar datele celui decedat s-au trecut pe laturi. Acest tip s-a folosit însă numai în cazul unora care au aparținut păturilor superioare ale societății, sau al preoților mai însemnați. O asemenea tumbă s-a găsit pe vremuri și pe mormântul lui József BENKŐ, ORBÁN vorbește despre „... coșciug de piatră, simplu, fără podoabă...”³⁸ Nu am văzut așa ceva în cimitirele Bazinului Baraolt.³⁹

Se întâlnesc mai frecvent pietrele funerare cioplite în formă de coloană, cu element ornamental terminal având formă asemănătoare cu un coșciug micșorat, pe care s-a mai executat și un glob (**gomb**) (ex. Bățanii Mari, Filia, Belin, Aita Seacă, etc.). Cele din Căpeni au de asemenea o formă specifică. La începutul secolului tre-

cut cimitirul de aici era încă plin de stâlpi de mormânt (**gombfa**), dar cei mai înstăriți au comandat deja pe atunci coloane de piatră, cu glob (**gomb**) pe partea superioară. În cazul formelor mai simple, acesta s-a împodobit ulterior cu ornament de vrej, sau de flori, ceea ce a acoperit aproape în întregime globul.⁴⁰

Pietrele funerare plate, rotunjite, sau ascuțite în partea superioară s-au întâlnit la o frecvență mai mare printre altele în partea de nord a Bazinul Baraolt. Acestea s-au cioplit pe vremuri în special de meșterii din Herculian, din piatră de culoare roz, ușor de prelucrat⁴¹, și au fost cumpărate în număr mare și de către satele vecine. În partea superioară, de formă triunghiulară, sau semicirculară s-au cioplit ornamente de vrej și de flori, locul epitafului era pregătit sub acest compartiment.

Coloanele înalte, cu terminația piramidală, au apărut după primul război mondial. Acestea erau cioplite deja mai degrabă de meșteri de la oraș. Mare parte au fost turnate în perioada interbelică, din piatră artificială, și nu au nimic comun cu tradiția locală. Reprezentând gustul de la oraș, s-au răspândit foarte repede.

Majoritatea pietrelor funerare au fost cioplite, sau turnate de meșteri cu școală, care au însușit și diferitele semne convenționale. Astfel, de exemplu, primele reprezentări de salcie plângătoare au apărut în Bazinul Baraolt pe pietre funerare, după cum am mai amintit, începând cu al doilea deceniu al secolului, dar formele executate superficial apar după foarte puțin timp și pe stâlpii de mormânt (**gombfa**). Coroana în poziție inversă s-a răspândit probabil în același fel, inima în poziție inversă însă s-ar putea să fi existat mai întâi pe însemnele de lemn, și să fi ajuns motiv al pietrelor funerare fiind preluată de acolo.

Deosebiri între cimitirele din Bazinul Baraolt

În urma muncii meșterilor cioplitori de stâlpi de mormânt au apărut caracteristici specifice pentru diferitele sate, sau grupuri de sate.

Am amintit de exemplu că forma felinar se întâlnește și la Bodoș, dar este specifică în primul rând pentru valea Aita, în special pentru Aita Medie. Tipul de stâlp de mormânt (**fejfa**) de la Belin, care are o frecvență foarte mare acolo, se poate întâlni și la Aita Mare și Aita Medie, răzleț apare chiar în câte un sat mai nordic. Fenomenul se explică probabil printr-un obicei conform căruia celor ajunși să se stabilească în alte sate prin căsătorie, li se cuvenea un însemn folosit în satul natal. Meșterul cioplitor a venit de acolo pentru a executa stâlpul de mormânt cuvenit, fapt ce a contribuit la proliferarea formelor, elementelor ornamentale, semnelor.

Un astfel de fenomen s-a observat la începutul secolului și în cimitirul reformat din Brașov, unde au fost înmormântate multe fete din Secuime, deseori tocmai din Bazinul Baraolt, tinere care au ajuns aici ca servitoare, și majoritatea au decedat în tuberculoză. Rudele venite la înmormântare au adus cu ele stâlpi de mormânt (**gombfa**) gata făcuți, sau măcar stâlpul necesar, cioplit brut, caz în care l-au executat pe loc. În cazul în care ulterior a mai venit cineva la mormânt, putea să recunoască de departe, unde se odihnește al lor, doar avea un stâlp de parcă ar fi murit acasă, în satul natal.

Diferențele dintre cimitire se manifestă, desigur, nu numai în formele, elementele ornamentale, uneori în semnificația acestora, dar și în alte privințe. Între altele, în raportul dintre stâlpi (**gombfák**) și pietre (**sírkövek**). Am întâlnit cimitire (de exemplu la Bodoș, Filia, Belin, etc.) dominate de stâlpi, în care pietrele funerare constituiau excepții. În alte părți (de exemplu la Baraolt, Biborțeni, Bățanii Mari, Aita Seacă, etc.) pietrele funerare de diferite tipuri - „globurile de piatră” (**kőgombok**), respectiv alte forme - erau deja în majoritate. La început am crezut că aceste diferențe au legătură cu măsura diferită a pătrunderii proceselor de urbanizare, în anumite locuri ale industrializării. Situația nu este totuși așa de simplă, chiar dacă se verifică local. Să ne gândim la cimitirele bogate în stâlpi de mormânt de la Filia și Herculian. În furnalul primului sat în anumite perioade au lucrat în același timp chiar și

două sute de muncitori, iar Herculian nu numai că s-a industrializat, dar chiar aici s-au executat pietrele funerare, care în majoritatea lor au ajuns totuși în cimitirele din Bățanii Mici, deși acolo nu existau nici urme de industrializare. La Biborțeni nici eu nu am mai găsit decât câțiva stâlpi de mormânt (**gombfa**), cu toate că în urmă cu patru decenii cimitirul nu numai că era plin de ele, dar erau și cele mai frumoase. La Racoșul de Sus nu cunosc situația de mai devreme, dar în mod ciudat, pe morminte se puneau tăblițe mici, asemănătoare cu cele întâlnite și la oraș. Toate acestea la un loc arată că cimitirul fiecărui sat trebuie studiat foarte minuțios, în parte, pentru a găsi răspuns la întrebările puse.

Bibliografie

- BALASSA Iván: Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson. Erdélyi Múzeum. 52. (1947).
- BALASSA Iván: Történeti néprajzi adatok az Erdővidékről. Néprajzi Közlemények. 8. (1963).
- BENEDEK Elek: Édes szülőföldem. Budapest, 1920.
- BENKŐ József: Filius posthumus, vagyis attya halála után született fiú; azaz, az Erdővidéki Református tractusba, a Reformáció idejétől fogva a feledékenység által eltemetett dolgoknak, némely kevés régi jegyzésekből és egyéb bizonyágokból való felelevenítések... 1770. (Manuscris, originalul a fost predat pentru păstrare bibliotecii Muzeului Național Secuiesc, făcând parte din fondul arhivistic al bisericii reformate din dieceza Erdővidék și se pare că s-a distrus la Zalaegerszeg, în timpul evacuării).
- BENKŐ József: Udvarhely megye leírása: Keresztúrfiszék, Bardocfiszék. Fordította, kiadta és bevezette SZABÓ András. Erdélyi Ritkaságok. 4. Kolozsvár, 1944.
- ÉDER Zoltán: BENKŐ József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Budapest, 1978.
- JÁNOSFALVI SÁNDOR István: Székelyhoni utazás a két Homoród mellett. Erdélyi Ritkaságok. 2. Kolozsvár, 1942.
- KARÁCSON Béla: A fülei egyházközség története. Kistűszállás, 1899.
- KISGYÖRGY Zoltán: Erdővidék. Sepsiszentgyörgy, 1973.
- KONZSA Samu - FARAGÓ József: Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely, 1957.
- KÓS Károly: A vargyasi festett bútor. Kolozsvár, 1972.
- KOSA László - FILEP Antal: A magyar nép táji-történeti gyűjtéséről. Budapest, 1975.
- LÁSZLÓ Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
- MALONYAY Dezső: A magyar nép művészete: 2. köt. Budapest, 1909.
- MIKÓ Imre: BENKŐ József élete és munkái. Pest, 1867.

ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása. 1-3. köt. Pest, 1868-1869.

SZINTE Gábor: Kopjafák (temetőfejfák) a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő. 6. 1905.

TAMÁSI Áron: Szülőföldem. Budapest, 1939.

Note

1. Cu permisiunea autorului, dl. prof. BALASSA, am ales pentru traducere numai principalele capitolele și pasaje de parte generală. Volumul „A székelyföldi Erdővidék temetői” cuprinde în afară de cele traduse părți introductive și de încheiere, cu definirea și descrierea unității teritoriale numite Erdővidék (zona etnografică corespunzătoare în mare Bazinului Baraolt), și cu frumoase confesivni ale autorului; respectiv o parte specială, în care se discută toate cimitirele, unul câte unul, și care este ilustrată cu desenele tuturor monumentelor funerare, descrise de altfel în amănunt. Din cauze obiective - suprapunerea unor pasaje din capitolele generale, cu cele de sinteză, recapitulative - am omis unele pasaje, sau le-am rezumat ([...]). Problemele speciale legate de montarea capitolelor și pasajelor traduse sunt semnalate în note, în notele intercalate ale traducătorului. Textele citate s-au tradus și ele, originalele, cu o singură excepție, nu s-au mai introdus în note, din cauza lipsei de spațiu. Aș vrea să-i mulțumesc cu această ocazie încă odată autorului, pentru bunăvoința și sprijinul acordat. Îi datorez de asemenea cele mai calde mulțumiri d-lui muzeograf Nicolae MOLDOVAN, ptr. ajutorul acordat n realizarea acestei traduceri. B.H. (Nota trad.)

2. Tabel cu numărul bărbaiților și femeilor din evidența din 1766 referitoare la bisericile reformate din Scaunul Brăduț.

(BENKŐ József, 1944. 113.):

Comunități reformate	Nr. bărbaiților	Nr. femeilor
Bățanii Mari (Nagybacon)	319	319
Biborțeni (Bibarcfalva)	167	177
Bățanii Mici (Kisbacon)	154	166
Herculian (Hermány)	230	213
Filia (Füle)	198	223
Brăduț (Bardóc)	169	170
Doboșeni (Szaldobos)	138	136
Vârghiș (Vargyas)	36	27
Tălișoara (Olasztelek)	168	176
Ormeniș (Ūrmös)	34	32

De menționat că din punct de vedere administrativ Ormeniș, din comitatul Târnava Mare (la data respectivă de Alba, între 1775-1876, cu câteva perioade de excepție de Alba Superior) nu a aparținut niciodată de Scaunul Brăduț, iar Bățanii Mari aparține la această dată în parte de Scaunul Brăduț (Odorhei), în altă parte de Scaunul Micloșoara (Trei Scaune), și constituie o unitate numai din punct de vedere bisericesc. (Ormeniș este un sat unitarian, ca și Vârghiș, ceea ce explică numărul mic al reformaților de aici. Nota trad.)

Celălalt tabel provine din 1775, tot de la BENKŐ. (v. Tab. 2.) A doua rubrică indică numărul familiilor reformate. Aici, în prima coloană figurează datele celor mai înstăriți, care au plătit bisericii simbric întreagă (egész kepe). În această perioadă simbria făcea trei claie (kalongya) de grâu, 4 claie de ovăz, și un car de lemne. Două treimi erau plătite protului, o treime dascălului (iskolamester). Excepție de sub regulă: la Bățanii Mici, Doboșeni și Aita Mare întreaga simbric era primită de preot. Acolo unde majoritari erau reformați, catolicii plăteau și ei contribuția protului reformat, iar în două localități (Micloșoara și Baraolt) și cei de altă religie au plătit-o parohului catolic. Coloana a doua reprezintă numărul săracilor și văduvelor, primele trebuiau să plătească 36 de krajcár, ultimele 18

kračajár, sumá numită aspru (**oszpora**). Numărul familiilor reformate mai înstărite era de 843. Dacă îl înmulțim cu coeficientul obișnuit de cinci, rezultă 4170 de suflete. Numărul de capi de familie la săraci și văduve se ridică în total la 356, ceea ce înseamnă 1780 de persoane. Totalul final ar fi 5950 de suflete de confesiune reformată, raportul dintre cei având o stare materială relativ mai bună și cei săraci era în consecință aproximativ 7:3. În satele amintite au locuit 61 familii de confesiune catolică, dar în tabel nu figurează localitățile Baraolt și Micloșoara unde catolicii reprezentau majoritate covârșitoare. Sunt 229 familii de unitarieni, dar nu figurează în tabel localitatea unitariană Várgyhiș. (Nici **Racoșul de Sus**, și de data aceasta nici **Ormeniș**, comune unitariene aparținătoare de comitatul Alba, și tocmai din acest an, la **Alba Superior**. Nota trad.). Ritul grec în majoritatea cazurilor se referă la români. Numărul lor este de 250 familii, cei mai mulți trăiau la Belin. În rubrica a șasea și a șaptea figurează mărimea ogoarelor și fântanelor preotului și al dascălului, în **köböl** (unitate de măsură egală cu aproximativ 800 de stâneni pătrați). Statistica în nici un caz nu este completă, lipsesc din tabel atât Baraolt, Micloșoara cât și Várgyhiș, dar dacă le estimăm și pe acestea, atunci în a doua jumătate a sec. XVIII. numărul populației din Bazinul Baraolt era în jur de 10 mii de locuitori. (Cele două sate unitariene amintite deja, rămase de asemenea în afară, **Racoșul de Sus** și **Ormeniș**, nu ar aduce modificări semnificative. Nota trad.) Mai mult de 60 la sută din această populație era de confesiune reformată.

3. **Autorul și-a făcut cercetările în timpul anilor de după Dictatul de la Viena. În această perioadă granița româno-maghiară trecea prin Bazinul Baraolt pe-a lungul râului Olt. Dat fiind situația deosebit de încordată dintre cele două state, cercetările nici nu s-au putut extinde asupra satelor din stânga Oltului, deși cel puțin Ormeniș (Ūrmös), din punct de vedere etnografic aparține de Erdővidék, și putem întâlni numeroase elemente comune și în cazul lui Apața (Apáca), localitate aparținătoare de ceangăimea din Bârsa. Autorul mărturisește că a întâlnit dificultăți până și în dreapta Oltului - în zona de graniță orice străin era privit cu neîncredere de către autoritățile militare. (Nota trad.)**

4. KISGYÖRGY Zoltán, 1973. 9.

5. **Urmează pasaje din capitolul: „Despre istoria cimitirelor și însemnelor funerare din Bazinul Baraolt” (BALASSA, 1992. 10.). (Nota trad.)**

6. KARÁCSON Béla, 1899. 52.

7. BENKŐ József, 1770-1771. 171.

8. BENKŐ József, 1770-1771. 20.

9. **Se revine la capitolul „Aspectul exterior al cimitirelor” (BALASSA, 1992. 70.). (Nota trad.)**

10. LÁSZLÓ Gyula, 1944. 221.

11. TAMÁSI Áron, 1932. 210-211

12. MALONYAY Dezső, 1909. 2: 276.

13. ORBÁN Balázs, 1869. 3:16.

14. **Urmează pasaje din capitolul: „Despre istoria cimitirelor și însemnelor funerare din Bazinul Baraolt” (BALASSA, 1992. 10-13.). (Nota trad.)**

15. Procesul verbal de vizitare al diecezei reformate Erdővidék. 1742 din arhivele Muzeului Național Secuiesc (1942). Mulțumesc lui János HERPEI. Vezi încă BALASSA Iván, 1963. 220.

16. Item. 1796-1797. vezi încă BALASSA Iván, 1963. 219.

17. Matricola bisericii reformate din Bătanii Mici. Mulțumesc lui László VAJDA.

18. ORBÁN Balázs, 2/1869. 16; SZINTE Gábor 1905. 94.

19. ORBÁN Balázs, 2/1969. 16.

20. SZINTE Gábor, 1905. 91-102.

21. MALONYAI Dezső, 2/1909.275-293.

22. JÁNOSFALVI SÁNDOR István, 1942. 2: 72.

23. MALONYAI Dezső, 2/1909. 285.

24. **Se revine la capitolul de sinteză (BALASSA, 1992. 71.). (Nota trad.)**

25. **Se referă probabil la anabapțiști, renumiți datorită ceramicii lor habane. (Nota trad.)**

26. SZINTE Gábor, 1905. 100.

27. ORBÁN Balázs, 1869. 3:16, note.

28. SZINTE Gábor, 1905. 98.

29. MALONYAY Dezső, 1909. 2:286.

30. SZINTE Gábor, 1905. 100.

31. KONSZA Samu - FARAGÓ József, 1957. 525.

32. KONSZA Samu - FARAGÓ József, 1957. 524.

Nu am reușit să sugerez în traducere, că este vorba de o poezie, cele trei versuri de la sfârșit sună astfel în original: A hazáért halt meg, / Panaszunk hát nincsen. / Áldassék az Isten. (Nota trad.)

33. SZINTE Gábor, 1905. 100.

34. KONSZA Samu - FARAGÓ József, 1957. 536.

35. Capitolul a apărut ca și o scurtă lucrare de sine stătătoare în Erdélyi Múzeum 1947. (BALASSA Iván 1947.) 36. BENKŐ József, 1770. 184.

37. MALONYAY Dezső, 1909. 2: 278.

38. ORBÁN Balázs, 1869. 3: 16.

39. MALONYAY Dezső, 1909. 2: 278, 280, 281.

40. **Tumbele, puține la număr se întâlnesc în Bazinul baraolt v. de ex. cea descrisă de către László DEMETER, în volumul prezent, de la Baraolt. (Nota trad.)**

41. **Aandezul roz este o piatră specifică zonei Herculiaș, și are numele popular de „piatra de Herculiaș” în Bazinul Baraolt (Nota. trad.)**

A székelyföldi Erdővidék temetőiről (A dolgozatról)

Szerző 1942-ben és 1943-ban járta be Erdővidék temetőit, mint a Székely Nemzeti Múzeum akkori munkatársa. Megtisztelő figyelmé azóta sem szűnt meg a múzeum sorsát nyomon követni. A gyűjtőút eredménye 4-500 fényképfelvétel, rajz és mérés volt. A grafikai anyagot BALOGH Zoltán, akkor gimnáziumi tanuló tisztázta le. A háborúban az anyag egy része megsemmisült, számos adata már nem rekonstruálható. 1972-beli útja alkalmával a temetők pusztulását állapítja meg Nagybaconban, Bodosban, Bibarcfalván, Olaszteleken, Kisbaconban. Vargyas kivétel. A dolgozat a végül 1988-ban véglegesített könyv („A székelyföldi Erdővidék temetői”, Debrecen, 1992) általános részének román fordítása.

**On the Cemeteries of the
Roman Basin (Erdővidék)**
(About the paper)

The author visited the cemeteries of Székelyföld during 1942-1943, as the employee of the Székely National Museum at that time. His honouring attention is continuously focused on the museum since. The results of the collecting journey consisted in about 4-500 photographs, drawings and measurings. The graphical material was cleared up by Zoltán BALOGH. A smaller part of the material was destroyed during the war, many data cannot be reconstituted any more. On the occasion on his journeys in 1972, he ascertained the degradation of the cemeteries in Bățanii Mari (Nagybacon), Bodoș (Bodos), Biborțeni (Bibarcfalva), Tălișoara (Olasztelek), Bățanii Mici (Kisbacon). The cemetery of Vârghiș (Vargyas) was an exception. The paper is the Romanian translation of the general part of the book completed finally in 1988, published in Debrecen, 1992: „A székelyföldi Erdővidék temetői“ (The Cemeteries of the Baraolt Basin in Székelyföld, Debrecen, 1992).

Comunitate	Reformate		Romano-catolice	Unitariene	De rit grecesc	Ogoare	Fănețe
	Reformate	săraci, văduve				stânjeni	
Bățanii Mari	121	46	-	-	24	7 ¼	7 ¼
Bodoș	50	21	-	-	2	7 ¼	2
Aita Seacă	83	30	4	4	9	8	4
Aita Medie	108	44	6	-	28	11	1
Căpeni	82	26	13	-	15	6	4
Tălișoara	44	18	6	1	3	6	1
Doboșeni	44	19	2	3	9	-	4
Brăduți	66	14	1	-	5	5 ¼	3 ½
Filia	54	25	6	-	7	7 ¼	4
Herculian	60	32	1	2	12	10 ¼	9
Bățanii Mici	48	8	-	-	8	6 ¼	4
Biborțeni	43	29	3	-	3	9 ¼	2 ¼
Belin	15	28	11	113	100	13	7
Aita Mare	16	16	5	106	25	6	1 ½

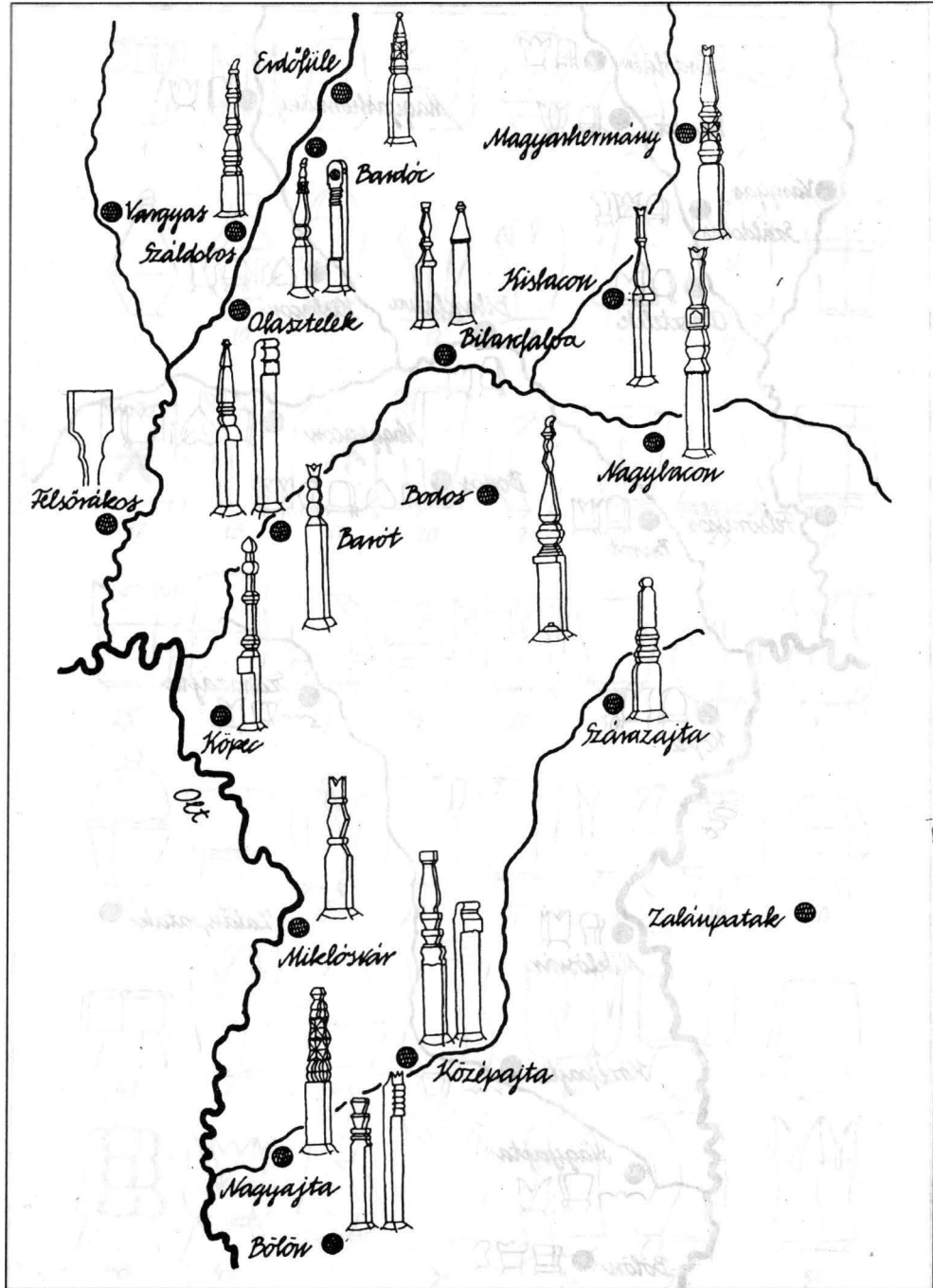
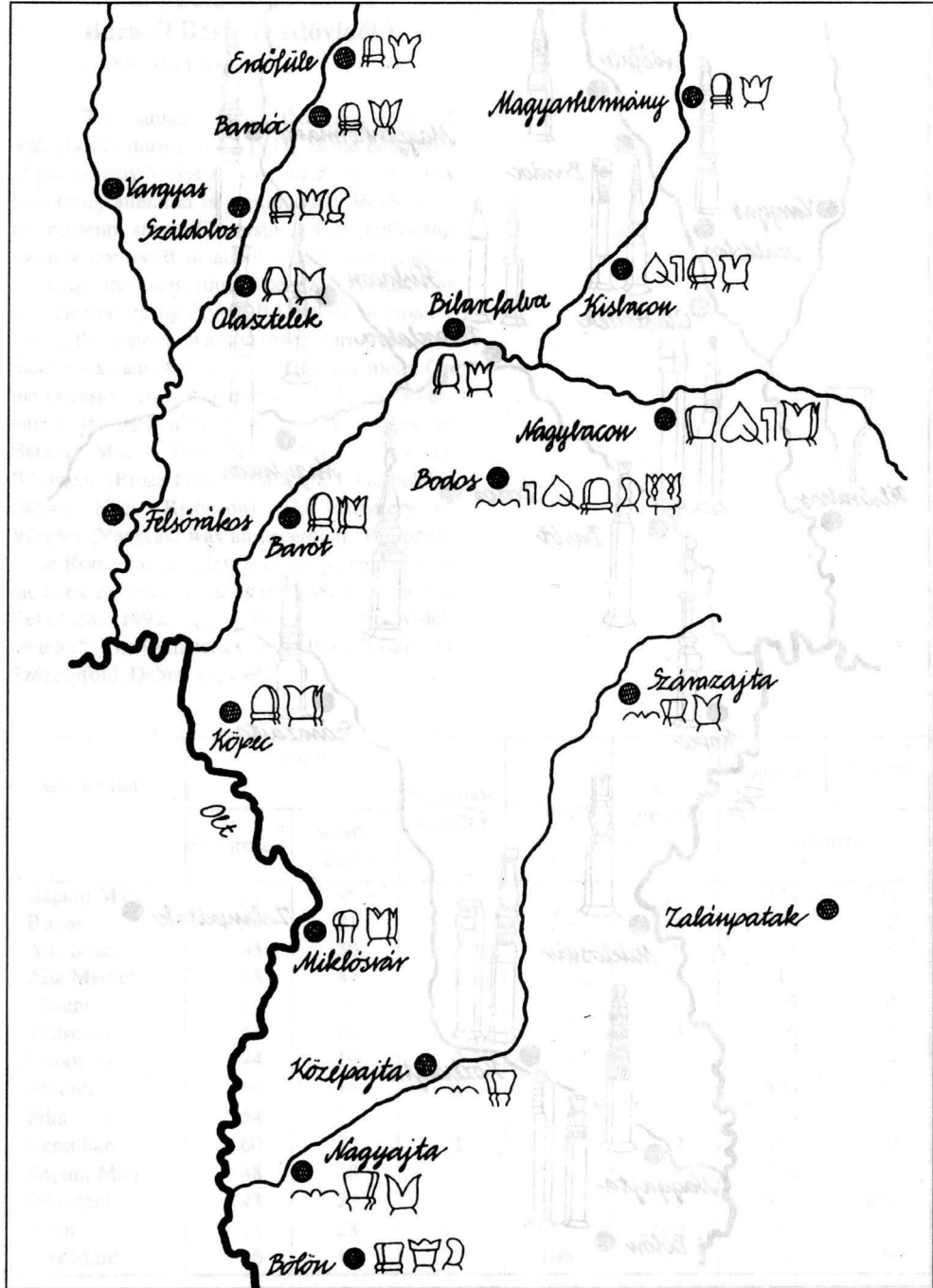

Figura 1. Stâlpi de mormânt caracteristici în satele Bazinului Baraolt

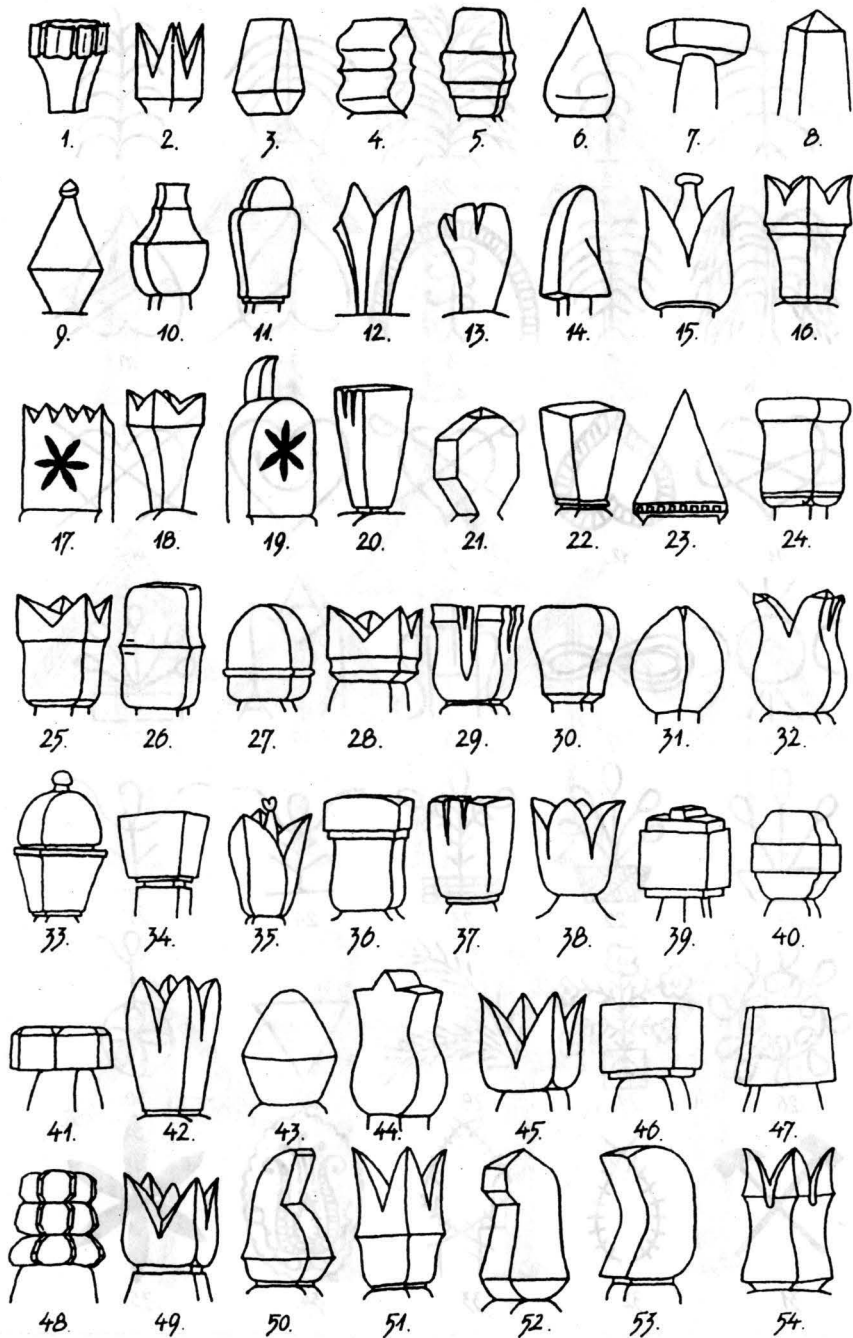

Figura 3. Elemente ornamentale terminale ale stâlpilor de mormânt în Bazinul Baraolt

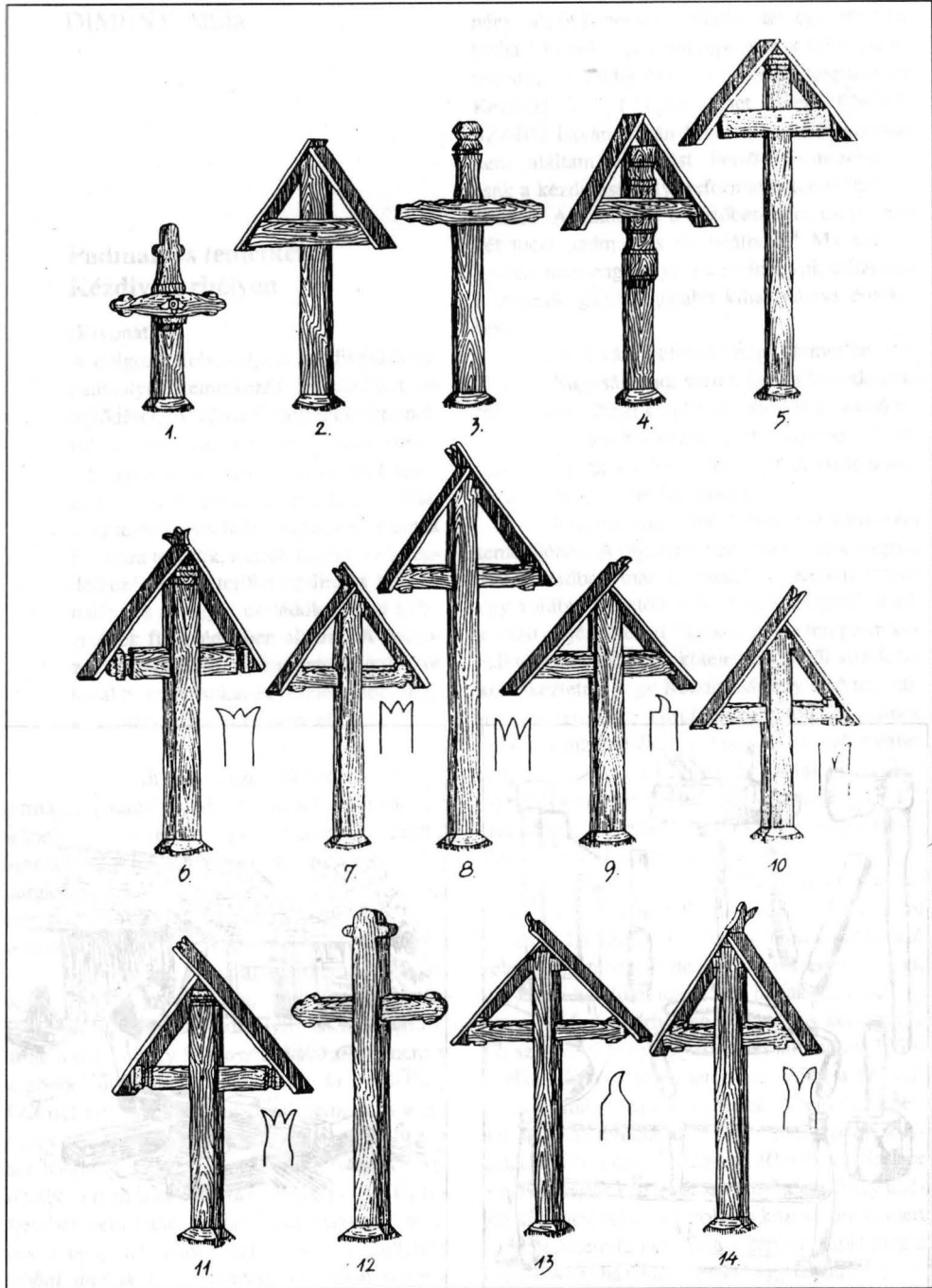

Figura 5. Cruci

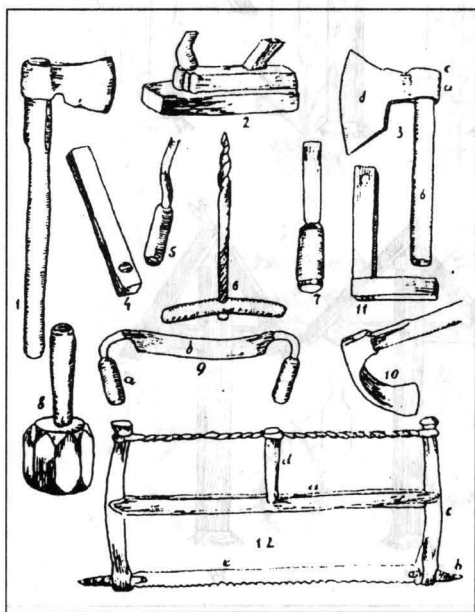

Figura 6. 1-secure, 2-rindea, 3-barda, 4-metru, 5-dalta V, 6-burghiu, 8-răzuș, 9-cuțitoaie, 10-teslă, 11-echer, 12-ferăstrău

Figura 7. Cioplire brută pe suport de butuci (ambele desene după András CSIKÓS TÓTH).